

Rusínová, Zdenka

K tvoření deminutiv ve staré češtině

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná.
1963, vol. 12, iss. A11, pp. [154]-162

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100078>

Access Date: 30. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ZDENKA RUSÍNOVÁ

K TVOŘENÍ DEMINUTIV VE STARÉ ČEŠTINĚ

Tvoření deminutiv patří do rozsáhlé oblasti tvoření slov vůbec, a to do oddílu tvoření slov odvozováním.

Na základě zkoumání významu slov, určení struktury onomaziologických kategorií a jejich klasifikace zařadil M. Dokulil tvoření deminutiv do typu onomaziologických kategorií, které se nazývají kategorie modifikační.¹ Při tvoření deminutiv je obsah základního pojmu obohacen (modifikován) jistým příznakem. Je to příznak, který může určit kvantitu (jde o velikost předmětu) nebo kvalitu, a tu jde o expresivnost vyjádření. Osoba, zvíře, věc nebo vlastnost se hodnotí ať už kladně (tatíček), nebo záporně (úředníček). Dále může příznak určit kvalitu i kvantitu současně (děvče — děvčátko). (Dokulil tamt.) Výrazem kvantitativního i kvalitativního hodnocení jsou i názvy mládat. Základní pojem (název zvířete) dostane ještě příznak nedospělého nevyvinutého tvora.

J. Štolc² charakterizuje mj. zdrobňování takto: „Jde o úkon aritmetický, při kterém se hodnota přidává nebo ubírá. Je to tedy kvantitativní stupňování významu. Z toho vyplývá, že možnost kvantitativní změny významu se nevyčerpává jen tím, že se vyjádří příponou, o co je B menší než A, ale že tu existuje teoreticky neomezená možnost stupňovat míru zdrobňování, resp. zjemňování významu stejného významového základu.

Formálním prostředkem tohoto několikanásobného zdrobňování, resp. zveličování významu je opakování odvozovací přípony anebo kombinace více rozmanitých odvozovacích přípon . . .“

Tvoření slov je jedna z oblastí gramatiky, která silně souvisí s vývojem myšlení a pohotově odráží každou změnu v něm. Kdybychom měli sledovat vývoj, v jakém se rozšiřovalo a obohacovalo tvoření slov, viděli bychom jednak přibývání jazykových prostředků, kterými se vyjadřovaly nové vztahy, jednak zánik starých prostředků, nebo využívání starých prostředků k novým účelům. Tyto tendence můžeme vidět i na poměrně malé půdě, kterou představuje právě tvoření deminutiv.

Potřeba hodnotit jevy v tom smyslu, jak dnes hodnotíme situace pomocí zdrobňování, je už velmi stará a lze říci, že se její obsah v zásadě nezměnil. Zahrnuje ovšem v nové době jiný rozsah předmětů (ve staré době nenajdeme třeba slovo vláček, tak jako my dnes neužíváme například slova dřevce), ale podstata zůstala stejná. Tedy v oblasti významu mezi tvořením deminutiv ve staré češtině a nové téměř rozdíly nejsou. Jiná je ovšem otázka využití jazykových prostředků. Zde se stará čeština odlišuje od nové poněkud více.

Všimneme si nyní blíže jednotlivých přípon, kterými se ve staré češtině zdrobňovala slova tvořila.

Pro starou češtinu ještě více než pro novou je důležitá právě otázka, co je to přípona. Vyjdeme-li z Trávníčkovy definice („Slovotvorné odvozovací přípony jsou jednotlivé hlásky nebo skupiny hlásek, které pozměňují, obměňují význam tkvící v kořeni, ve

kmeni nebo v jiném základě, ke kterému se připojují.“³ a spojíme-li synchronní hledisko s hlediskem historickým, dostaneme poněkud jinou sestavu přípon, než se obvykle traduje pro současný stav jazyka v našich mluvnicích.

Materiál je excerptován z Gebauerov⁴ Slovníku staročeského a z těchto památek: Tkadleček (Tkadl), Životy sv. Otěů (ŽO), Legenda o sv. Kateřině (LK), Legenda o sv. Prokopu (LP), Sborník hraběte Baworovského (Baw), Milion (Mil), Evangelium sv. Matouše (EM), Klaretův slovník (Klar) a z díla Slovník k českým spisům Husovým (Hus). Není-li za citovaným slovem uveden pramen, znamená to, že dané slovo je z Gebauerova Slovníku. Prameny Tkadl až Hus jsou však uváděny jen u slova začínajících písmeny o—ž, která nejsou v Gebauerově Slovníku staročeském. Slova jsou řaděna abecedně.

Přípona -ec.

Ve starém jazyce je dosti hojná, v novém už se jí deminutiva netvoří. F. Trávníček v Ml. spis. češtiny I 276 n. poznamenává, že slova s -ec se necítí jako zdrobňeliny. Je jich využito k rozlišení věcnému (vlásek proti vlasec, válek proti válec, práh proti pražec). Tato přípona ztratila zdrobňovací funkci, protože se jí často tvořily významy jiné (srov. i jména místní jako Hradec, Brodec).

O jisté produktivnosti této přípony ve slovenštině minulého století svědčí to, že ji Štúr uvádí mezi ostatními příponami deminutivními, a to jako příponu 1. stupně, ke které se 2. stupeň tvoří příponou -ek.

J. Štolc ve své studii o deminutivech (str. 70) uvádí příponu -ec jako měkkou formu přípony -ok (v češ. -ek), kterážto forma vznikla z -ькѣ > -ькѣ > -ec. Konstatuje, že přípona dnes ztratila deminutivní význam.

Ve staré češtině měla přípona -ec zdrobňovací význam například v těchto slovech: *brodec* z brod, *dielec* z diel, *ďubec* z dub, *dvořec* z dvůr, malý dvůr hospodářský, *hrnec* z гѣрънѣ, *hvižděc* z hvížd, prázdný ořech, červivý, planý, *chlebec* z chléb, *chlévec* z chlév, *chlumec*, *chlmeč* z chlum, *kabátec* z kabát, *klášterec* z klášter, *koláčec* z koláč, *kolovratec* z kolovrat, hudební nástroj strunový, rostlina, *kotec* z kot, budka, holubník, budka pro psy, stánek na trhu, krám, peleš, *krámec* z krám, *lomec* z lom, *mlýnec* z mlýn.

K odlišení významu odvozeniny proti základu bylo použito přípony -ec už ve staré češtině v těchto případech: *kamenec* z kámen, ledek, mýdlo, některá část těla, *klíncec* z klín, klíncec, kousek země, *krušec* z kruch, kámen nějaký; pevný kus něčeho, zejména kus solný, pak vůbec tvrdá sůl.

Ze slov, která nelze citovat z Gebauerova slovníku, uvádím ještě tato: *pecnec* ŽO, Klar, *plásteč* ŽO, *pláteč* Mil, Klar, *pokrmec* ŽO, *povrazec*, *provazec* ŽO, Klar, *prapořec* Tkadl, Klar, *prstenec* Klar, LK, *přítelec* Baw, *příkladec* Baw, *slúpec* Mil, *súdec* (soudek) EM, Hus, ŽO, *sudnec* ŽO, *sýrec* Baw, *trámec* Mil, *ubrusnec* Klar, *úročec* Hus, ŽO, *úřadec* ŽO, *zvonec* Klar, Mil, *žrnovec* ŽO.

Slova *otec* ŽO, *ujec* ŽO, LP, ztratila deminutivní charakter už v minulosti. Slovo *semnec* dostalo záhy speciální význam: semena konopná, konopí.

Příponou -ec se tvořily ve staré češtině také názvy mládat: *beranec* z beran, *hřebec* = hříbě samčí, *chlapec* z chlap, *junec* = býček, volek (mladý), *kozlec* z kozel, *telec* EM.

Někdy se u názvů mládat přípona -ec rozšiřovala o -en-. Již v praslovanštině existovaly dvojice *gose* — *gosenьць*, *molde* — *moldenьць*. Ve slově *ščeně* je základ rozšířen o -en- vypůjčené z *ščenьць*, protože ščě bylo pouze jednoslabičné.⁵ — *Haděnc*, mladý hádek, *holubenec*, holoubě, *húsnec*, hous, pl. húsnenci k sg. húš, *kotnec*, kotě, *kozlenec*, kůzle, zvl. v pl. k sg. kózle, *kuřenec*, kuře, pl. kuřenci k sg. kuř, *lvíčnec*, lvíče, pl. lvíčenci k sg. lvíče, *mládenec*, mužské dítě, *chlapec*, jinoch, neženatec, pl. mlá-

denci k sg. mládě, *myšenec*, pl. myšenci k sg. myše, *robenec*, *sestřenec* = syn sestry (ve vztahu k sourozenci sestřinu obvykle mladší) ŽO, LP, *ščenec* (srov. výše) EM, *štěnec* Baw, *tetěnc* (snad tetin syn? Srov. tetčené děti = bratrance a sestřence, Machek str. 527).⁵

Pro tvoření názvů mládat byla však produktivnější přípona *-ě*. Je to velmi častá přípona a uchovala se ve zmenšeném rozsahu i do nového jazyka: *blížně*, dvojče, *bravě*, dobytče, *býče*, býček, *cuzoložně*, nemanželské dítě, *čápě*, mladý čáp, *člověče*, človíče, *dnevče* z děva, *diable*, vlastně dieble, dáble, diblík, mladý čert, *dšetě*, dítě, chlapec, jinoch, mladý muž, potomstvo = děti, i příjm., *dobytče*, *hádě*, mladý had, *hmýže*, hmyzí mládě, *holoplúšče*, ptáče neopeřené, *hobúbě*, *hrdličě*, mládě hrdličí, *hříebě*, *húsě*, i příjm., *chlápě*, selské dítě, potomek selský, *jehenče*, mládě jehení, *jehně*, *jeře*, ovčí mládě, letošní, od jara, *ježče*, mládě ježkovo, *ježe*, mládě ježkovo, *káčě*, kachně, *kapřě*, kapří mládě, *kavče*, pl. dial. kavčenci, kavčí mládě, *klúsě*, hříbě a vůbec dobytče do tahu a k nošení břemen, *knížěš*, knížecí syn, potomek, pak i kníže, zeměpán, *kobylče*, mladá kobyłka, *koprívče*, vedle *koprivec*, nemanželské dítě (výklad toho názvu viz u Machka ES s. v.), *kosině*, opeřené ptáče, *kotě*, *kózle*, *kúzle*, *kuřě*, *kůřě*, pl. kuřenci, *lišče* i *lišě*, mládě liščí, *luňáčě*, mladý luňák, *lvě*, lvíče (lvě), *lvíčě*, *malíčě*, malé dítě, *medvědě*, *nedvědě*, mládě medvědí, *mládě*, *mládeně*, mláďátko, (kmen rozšířen o *-en-*), *mnišě*, mladý mnich, *myšě*, mládě myší, pl. myšenci, *pastoře*, Tkadl, *robě* ŽO, *tele* ŽO, *zviře* ŽO, Tkadl.

Substantiva *nedorostičě* z nedorostek = trpaslík, *nedochóděš* z nedochodec, mohla označovat i dospělé jedince (podobně jako dnes nebožátko).

U slov zakončených na *-ěč* nejde o příponu *-čě*, ale *-ě*. Základ totiž končil na *-k* nebo *-c* a toto *k*, *c* se před *ě* změnilo v *č*. (Nebo slovo končilo přímo na *-č*: *káčě*.)

V případě koncovky *-ě* nešlo vlastně o zdobněliny. Označovala prostě kategorii mládat, od nichž se zdobněliny 1. a 2. stupně teprve tvořily. (Srov. *-robě*, robátko, robátečko atp.) Uvádím ji zde jen proto, že významově odpovídá suffixu *-ec*.

Ve femininu odpovídá příponě *-ec* přípona *-ce*, často s předcházejícím *-i-*.

Trávníček v MŠČ 276 n. poznamenává, že feminina zdobnělá na *-ce* v novém jazyce zpravidla nejsou. Zdobněliny na *-icě* rovněž nejsou, často mají jiný významový odstín: hlavice, růžice. Existují od původu zdobněliny ve vlastních jménech Doubravice, Skalice. Přípona *-ce* vznikla z tvrdé přípony *-ika* > *-yca* > *-ca* > *-ce*. Podle J. Štolce 50 má dnes ve slovenštině značně neurčitý a slabý deminutivní význam.

Přípona *-ce* se vyskytovala ve své vlastní formě méně často: *básněč* z básn, bajka, *hruděč*, pl. hrudí z hrud, *húsčě*, houska, od hus, vlastně bílé pečivo, nazvané tím jménem podle svého tvaru, *káččě* z kád, *kleteč*, klec, klec (stsl. klětba, dem. z klětb, což byl zvláštní domeček pro potraviny aj.), *lodičě* (podobou patří vlastně k zakončení na *-icě*), z lodí, *lodčě* z loď, *myslcě* z mysl, *vescě* Klar, *zedeč* Klar ve slově *čtvrteč* bylo přípony *-ce* využito k významovému rozlišení, slova se užívalo jen o mírách, váhách, penězích.

Častěji se mezi základ a příponu vsunuje *-i-*: *beččicě* z bečka, *blánicě*, kůže, kožišina, z blána, *dušicě* z duše, *hlavicě* z hlava, *hruščicě* z hruška, *hubicě* z hůba, *jatřicě* z játry, *jistbicě* z jistba, *kapicě* z kápě, *kaplicě* z kapla, *kotvicě* (trínohé špičaté železo nalíčené na zloděje; rostlina) z kotva, *láhvicě* z láhev, *lavicě* z lava, *metlicě* z metla, *mítvicě* z mútev = tlouk, *ovčicě* Baw, *pánvicě* Klar, *pokladnicě* Klar, *přielbicě* Klar, *rakvicě* Klar, Mil, *růžicě* Klar, *rybicě* Klar, *řepicě* Klar, *sekyřicě* Klar, *studnicě* ŽO, *študvicě*, Hus, *trubicě* EM, *tvrzicě* ŽO, *vdovicě* ŽO, *vodicě* ŽO, *zemicě* Mil.

Pro rozlišení významu už bylo zřejmě využito přípony *-ce* v těchto případech:

dúbravicě, rostlina i jméno místní, zřejmě z dúbava = luh (= lužní les), *kozicě*, hudební nástroj, asi na způsob dud, (kozička z kozicě, koza), *krupicě* z kroupa. Slovo *kačicě* už nemělo zdobňovací význam, ale znamenalo totéž co kachna. Káčě, základ, od kterého je odvozeno, není doložen, ale existuje ve vlastním jméně Káčě. Snad se chápalo na pozadí slov podobných, jako hrdlice, veveřicě, žežhulicě, koruptvicě, křepelicě, kvočnicě, které oznamovaly ptačí a zvířecí samice. U některých těchto slov bylo *-icě* přechylovací příponou, jako křepel — křepelicě.

Při volbě mezi prostou příponou *-eč* bez předcházejícího vloženého *i* a podobou s tímto *i* zřejmě rozhodoval charakter předchozí kmenové souhlásky. Podoba bez *i* byla možná po *t, d, s* (z vyslovovalo se před neznělým *c* jako *s*) a po sonantách. Podoba s *i* byla po všech ostatních souhláskách.

Historicky je ovšem *i* starou indoevropskou přechylovací příponou, původně *i*, srov. *vlči-cě* a stind. *vyki-*, k níž ve slovanštině přibyl další sufix *-kā* a z *-ikā* pak vzniklo baudouinovskou palatalizací *-ica*.

K maskulinům na *-ec* a femininům na *-eč* se řadí deminutivní neutra na *-ce*.

Trávníček 276 n. poznamenává, že dnes jsou živá jen slova: *dřevce*, v podobě boží dřevce (název jisté rostliny), *slovce* a *městce* v názvech jako Heřmanův Městec aj. Štolc 73 píše, že pro tuto příponu je dnes ve slovenštině charakteristický jak deminutivní, tak ještě expresivní odstín. Přípona vznikla z *-iko* > *-ce*.

Příponou *-ce* se často tvořila deminutiva od hromadných podstatných jmen zakončených na *-í (-é, -ie)*: *bylice* z býlé, *dřevíce*, mladé stromky, z *dřievie*, *kamenice* z kamenie, *křovicé* z *křovie*, *listice* z *listie*, odtud lističko, *nádobice* z *nádobie*, *sbožice* ŽO, *trnice* ŽO.

Od substantiv na *-í* nekollektivního významu: *vařenice* ŽO, *zelice* Klar. Význam kolektivní není úplně jasný u slova *sadice* EM, štěp, sazenice.

Ostatní deminutiva na *-cě*: *bidlce* z bidlo, později *bidělce*, *dénce* z dno, *díelce*, malá práce, dílko, z *dielo*, *hniezdce* z hniezdo, *hrdelce*, místo hrdlce, z hrdlo, *jadrcé* z jádro, *kladívce* z kladivo, *kolce* z kolo, *kolence* z koleno, *městce* z město (mask. městec), *miestce* z miesto, *okence* ŽO, *písemce* ŽO, *rúšce* ŽO, *stádce* ŽO, *tělce* ŽO, *věderce* Klar, *vědrce* ŽO, *viečce* Klar, ŽO, *zrnce* Klar.

Slova jako *slunce*, *srdce*, *vejce* ztratila deminutivní charakter. Slovo *dřevce* z dřevo znamená i stromček, stonek, hůl, násadu u zbraně, zbraň samu, dřevce na stavu tkalcovském.

Velmi častou příponou zdobňovací je v současném jazyce *-ek* (srov. Trávníček 276 n.). Vznikla z *-ək̆* nebo *-ək̆*. Ve slovenštině jí odpovídá přípona *-ok*. (Štolc 52; ovšem ne za každé slc. *-ok* je v češtině *-ek*, srovnej škovránok — skřivánek, tamt.).

Ve starém jazyce byla přípona *-ek* velice významná. Byla a je nejproduktivnější deminutivní příponou. Tvořily se jí zdobněliny 1. a 2. stupně. Jejím zdvojením totiž vznikly dnešní přípony *-eček* (*ek* + *ək̆*), podobně *i* *-iček* (*-iček*) z *ik* + *ək̆*, kde se prostě připojila k příponě *-ik*. Je jí příbuzná i přípona *-ec* (*-ce, -cě*), jako její měkký protějšek.

Příklady: *beránek* z beran, *brážek*, asi 'chatrč', viz Machek Et. sl., z brah, *brlózek* z brloh, *brúsek* z brus, *bržek* z brh, chýška, *brúšek* z *bruch*, *časék* z čas, *čbánek* z čbán, *člunek* z člun, *črvék* z črv, *dárek* z dar, *dlúžek* z dluh, *dnek* z den, *domék* z dóm, *došek* z doch, *dúbek* z dub, *hádek* z had, *havránek* z havran, *holúbek* z holub, *hrbek* z hrb, *hrnek* z hrn (stsl. gr̆nъ), *chládek* z chlad, *chlumek* z chlum, jméno místní, jm. vrchu, *chvostek* z chvost, *jelének* z jelen, *kapúnek* z kapún, *kožúšek* (kožíšek) z kožuch, *křížek* z kruh, *křestánek* z křestán, *křížek* z kříž, *kúsek*, z kus, *kútek* z kút, *kvítek* z květ, *lístek* z list, *medvídek* z medvěd, Nedvídek, *měchýřek* z měchýř, *miešek* z mēch,

mníšek z *mnich*, *móstek* z *most*, *nehtek* z *nehet*, *obrázek* *Mil*, *Tkadl*, *Klar*, *obvazek* *Klar*, *pánek* *Hus*, *peněžek* *Hus*, *Klar*, *ŽO*, *EM*, *pláštěk* *EM*, *provázek* *ŽO*, *povrázek* *ŽO*, *Klar*, *prstének* *Klar*, *průtek* *Mil*, *ŽO*, *Klar*, *róžek* *Mil*, *rúbek* *Mil*, *ječábek* *Klar*, *skřítetek* *Klar*, *slúpek* *Klar*, *sniežek* *LP*, *snopek* *Klar*, *stánek* *Mil*, *ŽO*, *súdek* *ŽO*, *synek* *ŽO*, *šlojítek* *Hus*, *Klar*, *triepek* *Klar*, *tovarišek* *Klar*, *úborek* *Klar*, *volánek* *Klar*, *volek* *Mil*, *Hus*, *ŽO*, *vrábek* *Mil*, *zúbek* *Klar*, *živótek* *Hus*, *ŽO*.

Přípony *-ek* bylo využito k odlišení významu v těchto případech: *bobek*, *laurus*, z *bob*, *brachek* z *brach*, *miláček*, *milovník*, *břízeček* z *břeh*, *vršek*, *dědek* z *děd*, *bůžek*, *kolek*, *kólek*, *pečetítko* z *kól*.

Kromě těchto případů existuje ještě zvláštní skupina slov, která jsou zakončena na *-k*, *-č*, ne však *-šč*, jimž dává přípona *-ek* poněkud jiný význam než slovům předešlým. Koncové *k* se totiž před příponou *-ek* změnilo v *č* a za příponu se začala považovat celá skupina *-ček*, což je deminutivní přípona 2. stupně (človíček, klokoček, chlupáček apod.). Proto od těchto slov nelze utvořit další stupeň zdrobnění jako od ostatních (srov. *rybníček*, *súdek*, *súdeček*). Forma 1. stupně má tedy význam 2. stupně.

Příklady: *človíček* z *člověk*, *chlupáček* z *chlupáč*, *klokoček* z *klokoč*, *kotíček* z *kotuč*, *miláček* z *milák*, *oráček* *ŽO*, *potóček* *EM*, *ptáček* *Tkadl*, *ŽO*, *EM* *rohliček* *Klar*, *rybníček* *ŽO*, *váček*, *Klar*, *Hus*, *Tkadl*, *vlíček* *Klar*, *zpěváček* *Klar*, *žáček* *Tkadl*, *Klar*. Přípona *-ek* odlišovala význam ve slově *klobuček*, *koblíček*, *výmluva*, *lest*, z *klobúk*, *koblúk*.

Ve femininu má tato přípona podobu *-ka* (z prasl. *-ьka*, *-ьka*). V nové češtině i ve slovenštině je velmi hojná. Příklady: *brádka* z *brada*, i rostlina, *břízka*, *březka* z *břízeza*, *bylinka* z *bylina*, *cievka* z *ciev*, *částka* z *část*, *čieška* z *čieš*, *popříp.* k *čiecha*, *dcerka* z *dcera*, *deščka* z *ďrska*, *dierka* z *diera*, *diežka* z *diež*, *dúpějka* z *dúpěj*, *to* z *dúpě*, *halúžka* z *haluzě*, *hlávka* z *hlava*, i rostlina, *hromádka* z *hromada*, *chalúpka* z *chalupa*, *chvílka* z *chvíle*, *chyška* z *chyš*, *jahódka* z *jahoda*, *jatka* z *jata*, *chata*, *chaloupka*, *chyše*, *kniežky* pl. fem. z *kniha*, *komórka* z *komora*, *kórka* z *kóra* (*kúrka* *chleba* i *část oděvu*), *korunka* z *koruna*, *košila*, *košulka* z *košule*, *kóžka* z *kóž*, i *obal ovoce*, *krajinka* z *krajina*, *króпка* z *krópě*, *kapka*, *kuchyňka* z *kuchyně*, i *nádržka* na *ryby*, *lopatka* z *lopata*, i *anat.*, *lužka*, z *lúž* (*loužička*), *mierka* z *miera*, *miska* z *mísa*, i *misky* *vážné*, *mřížka* z *mřížež*, *muška* z *múcha*, *patka* *Klar*, *péčka* *Klar*, *příhodka* *Tkadl*, *ranka* *Baw*, *ratolestka* *Hus*, *rohožka* *ŽO*, *rozprávka* *Tkadl*, *rúška* *Mil*, *Hus*, *EM*, *Klar*, *rybka* *Mil*, *Em*, *Klar*, *sietka* *Klar*, *soška* *Klar*, *sponka* *Klar*, *srnka* *Mil*, *šijka* *ŽO*, *LK*, *šnórka* *Klar*, *tetka* *Klar*, *trubka* *Klar*, *vedrunka* *broudeček*, „*sluněčko*“ *Klar*, *viska* *Klar*, *zahrádka* *ŽO*, *zástěrka* *Hus*, *Klar*, *zédka* *ŽO*, *zelinka* *ŽO*, *ženka* *ŽO*, *Hus*, *Baw*.

Jiný význam než základ mají slova: *kobylka* (*dial.* *koblka*), *ovoce*, *koření*, *bylina*, *myška* z *myš*, *sval*, *část brnění*, která *kryla loket*.

Příponou *-ek* se tedy tvoří zdrobněliny 1. stupně, od kterých lze utvořit 2. stupeň pomocí *-ečka*, *-ička* atp.

Slova zakončená na *-ka*, *-ča* (křůka, káča, múka), na *-č* (obruč) získávají však připojením přípony *-ka* význam 2. stupně, stejně jako maskulina na *-k*, *-č* (srov. výše). Příklady: *kačka* z *káč*, *kľučka* z *kľuka*, *múčka* z *múka*, *obručka* *Klar*.

Ve středním rodě máme podobu *-ko* (z *-ьko*):

děnko z *dno*, *hniezdko* z *hniezdo*, *ložko* z *lož*, *líčko* z *líce*, i rostlina, *koňské kopyto*, *viečko* *Klar*.

O slovech *líčko* a *vičko* platí totéž, co už bylo řečeno výše o maskulinech a femininech na *-k*, *-č*, *-ka*, *-ča*. U neuter jde o zakončení na *-ce* *-ko*.

Slova jako *odpočívadlko*, *večeřadlko*, *zrcadlko* jsou tvořena rovněž příponou *-ko*, připojenou ke koncovému *-dlo*. V nové češtině máme za tuto podobu jednak podobu

zrcátko, jednak podoby jako večeřadélko, odpočívátko. Stupeň zdrobňení (1. st.) byl u těchto podob zachován i do nového jazyka.

Příponou *-ko* jsou tvořeny i názvy mláďat: *dietko* z *dietě*, i mládě. Častěji má tato přípona podobu *-átko* (*holúbátko*), která vznikla z psl. podoby *golqbe*, gen. *golqbeta* a a odtud příp. *-et-ko* > *át-ko*. Jde tedy o *-ko* připojené ke starému sufixu pro označení mláďat *-et-*, od něhož jsou výše uvedená slova na *-ě* (holoubě). Příklady: *bratraňátko*, bratrovo dítě, sestřino dítě, *dělátko* z *dietě*, *holúbátko* z *holubě*, *hřiebátko* z *hřiebě*, *jeňhátko* z *jehně*, *jeřátko* z *jeře*, *jehně* od *jara*, *ježátko* z *ježe*, mládě ježkovo, *ježdčátko*, ježátko, ježdčátko z *ježdče*, mládě ježkovo, *kozlátko* z *kozle*, *kuřátko* z *kuře* (i souhvězdí), *laňátko* z *laně*, *liščátko* z *lišče*, *paňátko* Klar.

Slovo *nebožátko* z *nebože* se stýká s názvy mláďat jen příponou a tou částí významu, která připomíná i u mláďat něco slabého, nemohoucího, nedokonalého. Znamenalo ubožák, ubožačka, tedy označení pro všechny tři rody.

Zdvojená přípona *-ькькь* byla základem, ze kterého vznikla přípona 2. stupně *-ček*, později *-ěček*.

Připojovala se jednou k 1. stupni, jednou k základovému slovu. Od 1. stupně jsou tvořena tato deminutiva 2. stupně: *člunček* z *člunek*, *lodka* i *člunek* tkalcovský, *domček* z *domek*, to z *dóm*, *dvorček* z *dvořec*, malý dvůr hospodářský, *hrnček* z *hrnec*, *svazček* ze *svazec* ŽO, *zvonček* ze *zvonec* Klar.

Od základu jsou tvořena slova v těchto případech: *dobyčček* z *dobytek*, *hudček* z *hudec*, *jelček* z *jelec*, *kanček* z *kanec*, *kopček* z *kopec*, *korček* z *kořec*, kád, skop, nádoba, do níž se sype, *kupček* z *kupec*, *mladček* z *mladec*, *mládenček* z *mládenec*, mužské dítě, chlapec, jinoch, *ostatček* z *ostatek* ŽO, *palček* z *palec* Klar, *příbyčček* z *příbytek* ŽO, *stařček* ze *stařec* Klar, Tkadl, *stolček* od *stolec* ŽO, *telček* z *telec* Hus, *vdolček* z *vdolek*, *vrabček* z *vrabec* ŽO. Jde tu ovšem jen o význam 1. stupně a základu (tedy jakéhosi „nulového stupně“). Forma, jak vidíme, je stejná. (O tom, že názvy mláďat nemají význam zdrobňení, viz výše.) V obojím případě se přípona připojuje k základu zakončenému na *-ec*, *-ek*, a to je důležitější než rozdíl ve významu.

Tato přípona *-ček* dostala později podobu *-ěček* (*dvoreček*, *hrneček*, *dobyčček*) a tak ji známe dnes. (První pád se totiž přizpůsobil ostatním tvarům, kde toto *-ěček* bylo: *hrnček*, *hrnečka*..., na rozdíl od slovenštiny, kde tvar 1. pádu dal podobu pádům ostatním: *domček*, *domčeka*.)

Ve femininu má přípona podobu *-ěčka* (z *-ькька*): její frekvence se do nové češtiny zmenšila. Příklady: *čtvrtečka* z *čtvrteč*, *děvečka*, dívka služebná, z *děvka*, *dievka*, *húsečka* z *húscě*, *húška*, *kostečka* z *kóstka*, *kost*, *oháněčka* (ze základu *oháňka*?) Klar, *žabečka* z *žabka* Klar.

V nové češtině je častěji *-ička*, srov. *žabička*, *kostička* atd.

Ve středním rodě jsou podoby *-ěčko*, *-ěčko*: z *-ькько*: *jabléčko* z *jablko*, *kolečko* z *kolce*, *kolo*, *zdlouž*. *koléčko*, *kolíčko*, *ložečko* z *ložce*, *městečko* z *městce*, *okénečko* z *okénce* ŽO, *srdečko* ŽO ze *srdce*, které už však nemělo deminutivní charakter.

Přípona *-ik*

je pokračováním praslovanského *-ikъ*. Je to vlastně jen druhá varianta *k*-ová vedle přípony *-ek*. O tom svědčí to, že feminina a neutra k oběma příponám mají podoby na *-ka*, *-ko*.

Podle J. Štolce 48 se tvoří v dnešní slovenštině pomocí přípony *-ik* deminutiva a) od osobních jmen, b) od obecných jmen, c) od jmen zvířat, d) od jmen označujících jednotlivé předměty, e) odvozeniny 2. stupně od slov 1. stupně na *-ec*, *-ko*, *-ok*. Tade v nové češtině je tato přípona velmi hojná (Trávníček 276n.).

Ve staré češtině se jí často tvořila slova jako: *andělík*, *anjelík* z anděl, anjel, *bičik* z bič, *brašík* z brach, *cuclík* z cucel, *črvík* z črv, *dětelík* zřejmě od dětel (G jen dětel), jetel, *dubík* z dub, *hrnčík* z hrnec, *hřiedelík* z hřiedel, *hynštík* z hynšt (hynšt = = kůň ze stněm. hengst), *chleběk* z chléb, *chřiestelík* z chřiestel, chřástal, jistý pták, *kbelík* z kbel (kbelík = také dutá míra), *koník* z kóň, *kostelík* z kostel, *košík* z koš, *křížík* z kříž, *kyjík* z kyj, *luník* z luň, později luňák, *lvík* z lev, *moždíerík* z moždíer, *oččík*, *tatiček*, z otec LK, *oslík* z osel Hus, Klar, EM, *otčík* z otec ŽO, *pacholík* ŽO, Hus, Mil, *pastýřík* z pastýř Hus, Baw, *páteřík*, otčenášek Hus, *pecník*, bochánek ŽO, *piedimužík* Baw, *pláščík* Hus, *pláščík* ŽO, *pokojík* ŽO, Baw, *psík* Hus, Mil, EM, *pytlík* Klar, *ratajík* Baw, *oráček*, *sokolík* Tkadl, *tatík* ŽO, *uhlík* Klar, *uzlík* Hus, *veršík* ŽO, Klar, *větrík* ŽO, Hus, *vyžlík* Klar.

Zdrobňovací přípony se využilo k odlišení významu v případech jako *dieblík* z dábel, skřítek nějaký, rostlina, *kozlík* z kozel, ale významu rozličného, ptáci toho jména, rostlina, *králík* z král, ve hře šachové, had, ryba, pták, *lojík*, lojový kus, z lój, *mečík* z meč, některá část stavení domovního, rostlina, *mužík* z muž, boží mužík s příhanou, mužský, samec, divý mužík, tučný mužík = jistá rostlina.

Z německých základů byla utvořena deminutiva: *haklík*, *háček*, ze stněm. dem. haekel, haket, *knoflík*, *kneflík* ze stněm. knoufel, knopfel, i nadávka měšťanům od šlechticů, *koflík* z kofl, stněm. chubel, kübel, ze stílat. cupellus.

Přípona *-ík* se při tvoření 2. stupně nezdvojovala, ale připojovala se za ni opět přípona *-ek*, tak vznikla podoba *-iček*: *batíček*, *bratříček*, *miláček*, z *batík*, *dieblíček* z *dieblík*, *skříček*, *drobtíček* z *drobtík*, *koníček* z *koník*, *kostelíček* z *kostelík*, *mužíček* z *mužík*, *trpaslík*, rostlina, *oččíček* z *otčík*, *oččík*, srov. u *-ík* LK, *oslíček* ŽO, *pacholíček* z *pacholík* (srov. oslík, pacholík) ŽO, Mil, Hus.

Význam 2. stupně mají, avšak od základu jsou utvořena slova jako: *hřebíček* z hřebík, nějaké držátko, víko, poklička, rostlina, tkaná látka, *komorníček* z komorník, sluha, pokladník (G jen komorník), *nebožníček* z nebožník, bezbožník, *pústenniček* z pústenník ŽO, *smilníček* ze smilník Klar, *zajíček* ze zajíc Mil. Jde ovšem zase jen o význam základu (O. st.); forma je stejná jako pro 1. stupeň deminutiv (srov. výše).

Z přípony *-ík-a* (> *-ica*) vznikla přípona *-ička* (*-ík* + *-čka*).

V nové češtině je i vedle staršího *-ečka* (žabečka — žabička; srov. výše). Příklady: *děvička* z děvice, *dušička* z dušiče, *hlavička* z hlavice, *holubička* z holubice, *jesličky* pl. fem. z jeslic, *jhříčka*, hříčka, hračka z jhřice, *kapička* z kapiče, *lahvička*, láhvička z láhvice (někdy záměna s lavice), *lavička*, *lavička* z lavice, *lodička*, *lodička* z lodice, *metlička* z metlice, *nebožička* z nebožice, *oslíčka* z oslice Hus, *ovčíčka* z ovčice Žo, *plachtička* z plachtice Baw, *studnička* ze studnice ŽO, *vdovička* z vdovice EM.

K rozlišení významu bylo přípony využito v těchto případech: *dšička*, *dešička*, psací tabulka, z *dščica*, *mužíčka*, trpaslice, z *mužice*, toto ale = mužatka.

Přímo od základu na *-iče* byly utvořeny tyto zdobněliny 2. stupně: *makovička* z makovice, *slepíčka* ze slepice Hus, *tkanička* z tkanice EM, *ulička* z ulice Mil. Jde však opět jen o význam základu, forma je stejná jako u 1. stupně. (Srov. výše.)

Podobně vznikla z **-bj-ьko* i přípona pro neutrum: *-bj-ьk* + *ko* > *-ičko*.

Tvořily se jí tvary 2. stupně:

a) od hromadných substantiv (srov. výše u přípony *-ice*): *bylíčko* z bylice, *dřevíčko* z dřevíce, *kameníčko* z kamenice, *kořeníčko* z kořenice, *křovíčko* z křovice, *kvetíčko* z květice, *listíčko* z listice, *nádobíčko* z nádobice, *obilíčko* z obilice ŽO, *roždíčko* z roždice, *proutí* ŽO, *sbožíčko*, *zbožíčko*, *majeteček* ze zbožice ŽO, *sítíčko* ze síťce ŽO, *sučovíčko*, *sukovité roští*, *sukovíčko* ŽO;

b) od ostatních substantiv: *nabodeničko*, pich, tečka z nabodenie, *narozeničko*, dětátko, z narozenice, *poličko* z police ŽO, *stvořeničko* ze stvořenice ŽO, *veseličko* z veselice Klar, *zeličko* ze zelice ŽO.

Shrnutí

V článku je podán přehled přípon, kterými se ve staré češtině tvořila deminutiva. Při porovnání se stavem zdrobňovacích přípon v současném jazyce vidíme několik rozdílů, které se týkají hlavně využití jazykových prostředků.

Přípona *-ec*, která byla ve starém jazyce častá, ztratila v novém jazyce deminutivní charakter a využilo se jí pro rozlišování významu (dielec, pražec, práh). Názvy mládat se jí už netvoří (junec, telec), ani v podobě s *-en-* (holubeneč). Zůstalo však mládenec, sestřenec.

Část názvů mládat tvořená příponou *-ě* se zachovala do nového jazyka (hříbě, ptáče, hádě, holoubě), ale nově se tvoří tyto názvy častěji příponou *-átko* (je i ve staré češtině): holoubátko, hříbátko atp.

Rovněž přípona pro fem. *-(i)ě* ztratila deminutivní charakter a využívá se jí v novém jazyce jinak než ke zdrobňování (k přechylování, k vyjádření nositele vlastnosti atd.).

Neutra na *-ce* odvozená od hromadných substantiv se nedochovala (bylice, kořenice); od ostatních neuter jen ojedinele, a ještě přešla k maskulinům (městec z městce, dřevec z dřevce).

Produktivní ve starém i novém jazyce je přípona *-ek* (*-ka*, *-ko*). Jejím opakováním vznikly přípony *-eček*, *-ečka*, *-ečko*, které jsou velmi časté i v současném jazyce (jen přípona *-ečka* někdy ustupuje příponě *-ička*).

Druhou produktivní příponou ve starém i novém jazyce je přípona *-lč*. Připojením *-ek* k této příponě vznikly tvary *-iček*; souběžně s tím z ženské přípony *-ika* vzniklo *-ička*; pro střední *-ičko* musíme předpokládat *-bj-čk + ko*. Tyto tvary jsou podobné jako *-eček*, *-ečka*, *-ečko* základem pro zdrobňování v novém jazyce.

Lze tedy na závěr říci, že:

- 1° ve staré češtině bylo přípon méně než v novém jazyce;
- 2° všechny dnešní zdrobňovací přípony lze odvodit z přípon staročeských:
 - a) vznikly buď zdvojením jedné, nebo spojením několika přípon (*-eček*, *-iček*),
 - b) nebo připojením části kmene k příponě, což vedlo ke vzniku nové přípony (*-átko*, podobně i *-inek*, *-enka*, *-dělko*);
- 3° staročeské přípony mají společný základ v jediném sufixu *k-ovém*, který byl buď změkčený (podoby přípon s *-c-*, *-č-*), nebo nezměkčený (podoby s *-k-*).

POZNÁMKY

¹ M. Dokulil, *Tvoření slov v češtině 1*, teorie odvozování slov, Praha 1962, str. 46 n.

² J. Štolc, *K morfológii deminutív v slovenčině*, Jazykovedné štúdie 3, spisovný jazyk, Slovenská akadémia vied, 1958, str. 74.

³ F. Trávníček, *Mluvnice spisovné češtiny 1*, Praha 1951, str. 237.

⁴ Ľ. Štúr, *Nauka reči slovenskej*, Prešporok 1846, str. 43—44.

⁵ V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, Praha 1957, str. 512.

⁶ J. Štolc, op. cit. str. 73.

К ОБРАЗОВАНИЮ УМЕНЬШИТЕЛЬНО-ЛАСКАТЕЛЬНЫХ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В ДРЕВНЕЧЕШСКОМ ЯЗЫКЕ

В настоящей статье дается обзор суффиксов, при помощи которых в древнечешском языке образовались уменьшительно-ласкательные формы существительных. Сопоставив их с суффиксами современного языка, можно заключить, что

1. в древнечешском было меньше суффиксов чем в современном языке;
2. все суффиксы современного языка являются производными от суффиксов древнечешского языка:
 - а) они возникли или путем повторения одного суффикса или в результате соединения нескольких суффиксов,
 - б) или же присоединением части основы к суффиксу; таким образом возникали новые суффиксы;
3. древнечешские суффиксы имеют общую основу в единственном суффиксе на -k-, который мог быть или смягченным (формы суффиксов на -с-, -č-), или несмягченным (формы суффиксов с -k-).